

Мирослав Савчин,

доктор психологічних наук, професор,
завідувач кафедри психології.
ДВНЗ “Дрогобицький державний
педагогічний університет імені Івана Франка”
(м. Дрогобич)

Myroslav Savchyn,

Doctor of Psychology, Professor,
Head of the Department of Psychology
Ivan Franko Drohobych State Teacher Training University
(Drohobych)

УДК 37.013
С 13

**ДУХОВНО-ОСОБИСТІСНИЙ ДОСВІД ПЕДАГОГА ЯК ЧИННИК
ЕФЕКТИВНОСТІ ЙОГО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ****MENTAL AND PERSONAL EXPERIENCE OF TEACHER
AS A FACTOR OF HIS CAREER PERFORMANCE**

У статті виділено та охарактеризовано основні складові духовно-особистісного досвіду педагога (духовний, ціннісний, осмислення життя, життєстійкості у складних та критичних ситуаціях (копінг), самореалізації, цілепокладання, пристосування, адаптації до умов життя та їх перетворення, екзистенційний досвід, особистісного зростання, творчості, рефлексивний, організації часу життя, толерування до ситуації невизначеності), з'ясовано його вплив на ефективність професійної діяльності.

Ключові слова: духовно-особистісний досвід, особистість, педагог, професійна діяльність

В статье выделены и охарактеризованы основные компоненты духовно-личностного опыта педагога (духовный, ценностный, осмысления жизни, жизнестойкости в трудных и критических ситуациях (копинг), самореализации, целепокладания, приспособление, адаптация к условиям жизни и их преобразования, экзистенциальный, личностного развития, творчества, рефлексивный, организации времени жизни, толерантности к ситуациям неопределенности), констатируется о его влиянии на эффективность профессиональной деятельности.

Ключевые слова: духовно-личностный опыт, личность, педагог, профессиональная деятельность

In the article highlights and describes the main components of spiritual and personal experience of the teacher (the spiritual, value, understanding of life, resilience in difficult and critical situations (coping), self-actualization, adaptation, adaptation to the conditions of life and their transformation, existential, personal development, creativity, reflective, time management life, tolerance to situations of uncertainty), it is stated about its impact on the effectiveness of professional activity.

Keywords: spiritual and personal experience, personality, teacher, professional activities.

Постановка проблеми. Формування психолога-професіонала не вичерпується тільки накопиченням знань, оволодінням професійним досвідом і майстерністю. Справжній професіонал повинен бути й зрілою особистістю. Зрілість людини – вищий рівень особистісного, психологічного, соціального і професійного розвитку, який відображає її адекватне ставлення до явищ зовнішнього світу, засвоєння нею моральних, культурних, професійних та інших норм та правил поведінки в суспільстві, спілкуванні і пізнанні, прояв позитивних мотивів, цінностей, смислів, планів і функціональних ресурсів організму, психіки та духовного потенціалу [8; 13].

Зріла особистість [3;5;10] здатна: 1) виходити за межі соціальних стереотипів, норм; 2) протистояти сильному тиску негативних соціальних сил; 3) перетворювати свій попередній досвід; 4) знаходити своє особливе місце у житті і свідомо чи несвідомо займати позицію активного творця свого життя; 5) встановлювати свій «поріг» задоволеності матеріальними потребами, розглядати їх лише як одну із умов життя, а основні свої життєві сили спрямовує на інші, вищі, зокрема духовні цілі.

Для професійної діяльності педагога важлива гармонія особистісної та професійної зрілості, що забезпечує не тільки ефективність і надійність праці, але й постійний розвиток особистості в діяльності, формування еталонної концепції «Я-професіонал», самоствердження, самореалізацію та повну адаптацію до соціального і професійного оточення, а також їх вдосконалення та перетворення.

Виклад основного матеріалу. Як показує аналіз, ефективність діяльності педагога-практика зумовлена його досвідом. Методологічний аналіз практичної діяльності педагогів дозволив вичленувати складові його

особистісно-професійного досвіду, зокрема: духовний, ціннісний, досвід життєстійкості у складних та критичних ситуаціях (копінг), досвід самореалізації, цілепокладання, пристосування, адаптації до умов життя та їх перетворення, екзистенційний досвід, досвід особистісного зростання, досвід осмислення життя, рефлексивний досвід, досвід організацій часу життя, досвід толерування до ситуації невизначеності. Охарактеризуємо ці складові.

Духовний досвід: а) здатність любити оточуючих людей, життя і світ, враховувати, що справжня любов взаємна, безкорислива та обов'язково жертвна; б) здатність творити добро для себе, своїх рідних, для конкретних інших людей, для загального блага; в) володіння внутрішньою та зовнішньою свободою, яка поєднана з відповідальністю; г) досвід переживання духовних станів трансцендентної любові, свободи, безпристрасності, безмовності, чесноти та ін. Для цього психологам потрібно сумлінно прочитати богословську літературу, бо богословські підходи до вивчення внутрішнього світу людини і на початку XXI ст. не втратили свого кредиту.

М.Бердяєв свого часу зауважив, що духовний досвід і є власне духовним життям, самою реальністю духа, самою реальністю божественного. "Хто живе духовним життям і хто має духовний досвід, для того немає питання щодо духовної реальності, для того реальність не означає позиції поза, зовнішньої предметності. Ніщо не відповідає моєму духовному життю, воно само є. Моє духовне життя обмежене, є безконечне духовне життя, але це безконечне життя не є зовнішньою для неї реальністю. І ніщо в світі не може мені довести, що мого духовного життя немає. Може статися, що, світу немає, але моє духовне життя є"[2,45]. Духовне пізнання постає як розуміння та інтерпретація людиною власного духовного досвіду, яку творить внутрішня духовна реальність і зовнішня духовна реальність, що взаємопроектуються й утворюють єдину об'єктивну духовну дійсність.

Ціннісний досвід вміщує реальні цінності, ідеали, прагнення, норми, на які особистість орієнтується і до яких прагне в процесі своєї життєдіяльності. Ціннісне становлення є визначальним у формуванні особистісних поглядів і переконань, адже лише особистісно-значущі цінності можуть стати основою тих чи інших переконань. Висока моральність і духовність особистості є основою ефективно діючого педагога. Позитивний образ (імідж), до якого прагнуть багато людей (в тому числі і практичні педагоги), визначається мірою схожості між індивідуальними особливостями і загальнолюдськими цінностями та духовними ідеалами[18].

Досвід осмислення життя. Осмисленість життя характеризує здатність педагога як і кожної людини знаходити сенс свого існування, відчувати безумовну цінність життя та власної особистості, формулювати власне життєве призначення. Це означає бути спроможним узгодити усвідомлений зміст з реальною спрямованістю життя, включаючи професійну діяльність та своїми внутрішніми ресурсами та схильностями – створення оптимістичного задуму та програми; охоплення свого минулого (переживати цінність прожитого життя та значущість життєвого досвіду; насичення теперішнього (відчуття повноти життя – цікаві завдання, події, подорожі тощо; щасливі очікування щодо майбутнього, орієнтація у вічності як повноті усіх часів).

Смисл життя створює можливості для прояву сутності особистості, можливості пізнання та творення власної особистості. "Конструюючи власний варіант життєвого шляху відповідно зі змістом свого життя, особистість розгортає власне покликання і призначення, вона генерує все нові та нові смисли, актуалізуючи їх з метою розкриття власних неповторних обдарувань, творення себе як особистості"[17, 119]. Адже "психологічно людина може повірити в осмисленість життя лише в тому разі, якщо зміст її життя буде не в самому житті, а за її межами, поза земним життям... А вже сама ця умова вимагає віри в особисте безсмертя, яка є умовою логічної та моральної дозволеності віри в зміст життя" [19, 343].

Досвід життєстійкості у складних та критичних ситуаціях (копінг). Це здатність людини протистояти життєвим труднощам: долання складних проблем та перешкод, розв'язування конфліктів, опір деструктивному тискові та маніпуляціям оточуючих. «Життєстійкість» визначають як систему настанов людини на залучення до життя, контроль за подіями, прийняття виклику і ризику, характеризує здатність особистості витримувати стресові ситуації – замученість, контроль, прийняття ризику[11]. Це віра в те, що активна участь у тому, що відбувається, надає максимальних шансів на отримання позитивних результатів для особистості. Контрольованість – упевненість в тому, що боротьба хоча й не гарантує успіху, але дозволяє впливати на кінцевий результат того, що відбувається. Прийняття ризику – це переконання людини в тому, що все, що з нею відбувається, сприяє її розвитку завдяки набуттю як позитивного, так і негативного досвідів [11;12].

Завданнями копінгу є: мінімізація негативної дії обставин; терпіння, пристосування або перетворення життєвих ситуацій; підтримка позитивного образу «Я», впевненості у своїх силах; підтримка емоційної рівноваги; збереження досить тісних зв'язків з іншими людьми. Копінг-поведінка оцінюється як ефективна, якщо вона усуває фізіологічні та зменшує психологічні прояви напруження; надає особистості можливості поновити активність; захищає людину від психічного виснаження; створює відчуття психічного благополуччя [7;16]. Особам з активною та просоціальною стратегією копінгу більшою мірою властива спрямованість у майбутнє, уявлення про те, що основні події відбудуться у майбутньому, і тоді реалізується особистісний потенціал. Вони не відчують себе повністю реалізованими та мають значущі життєві плани і перспективи.

Як показують дослідження [4], особистості з високим рівнем життєстійкості є психологічно молодшими за свій хронологічний вік, мають значущі життєві очікування та нереалізований творчий потенціал, вважають, що в майбутньому відбудуться значні події, реалізуються їхні особистісні ресурси, здатності протистояти стресовим ситуаціям, готовністю до прийняття ризику, відчуттям контролю за власним життям та інтенсивною залученістю

до перебігу подій, минуле характеризується насиченістю подіями та враженнями, вони активні, енергійні, з високим рівнем мотивації, цілеспрямованості, у них наявні перспективи, плани та діяльності з їх реалізації.

Навпаки, загальне песимістичне, негативне, відразливе ставленням до минулого властиве людям з низьким загальним рівнем життєстійкості. До того ж неприємний життєвий досвід або його негативна реконструкція призводять до виникнення відчуття відчуженості, відстороненості від життя, переживання безпорадності та неможливості впливати на результати власної діяльності, небажання діяти за умов невизначеності та відсутності чітких гарантій успіху.

Досвід самореалізації. Конструктивна самореалізація притаманна людям, які оцінюють усі етапи свого життя як насичені важливими подіями. Вони сподіваються на тривале та продуктивне життя, відрізняються «психологічною молодістю», відчуттям ще нереалізованого потенціалу. Для них характерна спрямованість у майбутнє, активність у життєвому плануванні, розвинуті життєві перспективи, оптимістичні прогнози, віра у наявність ще нереалізованого творчого потенціалу. Особи з низькою потребою в реалізації спрямовані у минуле, мають бідне психологічне майбутнє, низьку продуктивність життєвого планування, песимістичні прогнози, «психологічна старість». Їх життя не насичене подіями.

Досвід цілепокладання. Правильно сформульовані цілі відіграють провідну роль в суб'єктному життєздійсненні: містять уявлення про бажане майбутнє, спороби та засоби його реалізації; відображують етапи проходження основних етапів життєвого шляху та наповнюють їх певним конкретним змістом; надають людині можливість орієнтуватися в наявній інформації, знаходити резерви та ресурси, необхідні для планування життя; запобігають перетворенню життя на «плавання за течією». Така особистість здатна до розробки та реалізації життєвої програми, прийняття відповідальності за керування своїм майбутнім. Здібності цілепокладання проявляються в осмисленні людського життя як багатогранного, динамічного процесу, що містить безліч альтернатив та можливостей, потребує рішучості у здійсненні вибору життєвих цілей та засобів їх реалізації, наполегливості, цілеспрямованості, послідовності у втіленні задумів у життя. Це забезпечує доцільну організацію життя, вдосконалює психічні пізнавальні процеси (увагу, мислення, пам'ять, сприйняття). Розгорнута далеко в майбутнє система життєвих цілей є фактором психологічної молодості, активного довголіття людини [18].

Досвід пристосування, адаптації до умов життя та їх перетворення. Майбутнє людини не може бути повністю прогнозованим та передбачуваним, воно потребує вміння швидко адаптуватися до змінюваних умов, пристосовуватися до ситуацій невизначеності. Особистість має бути психічно гнучкою та пластичною, приймати нові, невизначені ситуації. Насамперед, вона має почуватися відносно комфортно в невизначеній, неочікуваній ситуації. Така людина здатна працювати над вирішенням життєвого завдання навіть за недостатньої інформації; справлятися з суперечливою або швидко оновлюваною інформацією; сприймає вона нові, незнайомі, неочікувані ситуації як стимул для творчого розвитку; готова пристосовуватися або перетворювати умови, що не відповідають заздалегідь розробленим планам.

Здатність до оптимальної взаємодії з умовами передбачає толерантність до невизначеності, готовність до непередбачуваного майбутнього, гнучкість у життєвому плануванні, готовність до змін у житті, відкритість до нового досвіду, комфортні відчуття у незвичайних ситуаціях та в несподіваних обставинах.

Екзистенційний досвід. Педагогу досить часто доводиться проводити екзистенційні бесіди з учнями – особливу форму глибинного спілкування [6; 20]. Зміст екзистенційних бесід визначається фундаментальними проблемами, пов'язаними з процесом життєвого самоздійснення людини, це, зокрема, проблема смислу життя та смерті, свободи та відповідальності, ставлення людини до часу життя (минулого, теперішнього, майбутнього, вічного). «Відповідно до екзистенціального підходу, найсерйозніша боротьба людської істоти – це боротьба з даностями, кінцевими проблемами буття: смертю, ізолюваністю, свободою та безглуздістю. Тривога породжується базовими конфліктами в кожній із цих сфер: людина бажає продовжувати бути та, однак, усвідомлює неминучу смерть; жадає твердого ґрунту та структури, а має протистояти їх відсутності; кожен бажає контакту, захисту, хоче бути частиною більшого цілого, а в житті має справу з непереборною прірвою між собою та іншими; ми – істоти, що шукають смислу, кинуті в безглуздий світ» [15, 117].

Особистість з негативним екзистенційним досвідом, як зазначає А. Маслоу характеризується, значною кількістю проявів метапатологій: відчуження, аномія, ангедонія, втрата смаку до життя, втрата смислу, нездатність одержувати насолоду, байдужість, утрата життям власної цінності та самовиправдання, екзистенціальний вакуум, ноогенний невроз, філософська криза – криза світогляду, апатія, відстороненість, фаталізм, відсутність цінностей, десакралізація життя, аксіологічна депресія, бажання смерті, покладання на «волю долі», байдужість до власної смерті, відчуття власної марності, непотрібності, незначущості, відчуття повної де термінованості, безпорадність, відсутність відчуття свободи волі, абсолютний сумнів, нігілізм, розпач, страждання, безрадісність, спустошеність, цинізм, втрата віри у вищі цінності або спрощене їх тлумачення, безцільне руйнування, деструктивність, відчуження від старших, батьків, авторитету, будь-якого суспільства [15].

Досвід особистісного зростання. Прагнення до особистісного зростання від ображає впевненість у необхідності постійного особистісного та професійного зростання, активність у саморозвитку та самовдосконаленні, прагнення до підвищення власної компетентності у різних сферах активності. Психологічний смисл прагнення до особистісного зростання – «визволення, винайдення себе і свого життєвого шляху,

самоактуалізація і розвиток усіх основних особистісних атрибутів» [6, 43]. Невпинне особистісне зростання надає психологу можливості відчувати задоволення від руху вперед, позитивних особистісних змін. Досягнення нових соціально та суб'єктивно значущих цілей в особистісному розвитку є обов'язковою умовою досягнення щастя людського існування, переживання власної безмежності, нескінченності, невичерпаності, осмисленості життя [1; 6, 38–46; 20].

Забезпечення особистісного прогресу та запобігання стагнації зумовлюють наявність життєдайних стосунків; існування та діяльність у злагоді з власною сутністю; глибинну інтеграцію з найважливішими реаліями власної сутності (іден-тичністю, сутнісною діяльністю, смисложиттєвою мотивацією та ін.); долання пси-хічних травм минулого; самопізнання завдяки аналізу набутого життєвого досвіду [20]. Проявляються вони у стійкому прагненні до самопізнання; відкритості власній внутрішній реальності; бажанні отримати повну інформацію не тільки про свої переваги, але й про недоліки; рішучості рухатися вперед (бажанні жити, бути собою, навіть більше, ніж собою) [20].

І навпаки, зупинка в особистісному зростанні означає: неприйняття себе, внутрішній конфлікт, непродуктивні особистісні орієнтації, порушення внутрішньої гармонії та рівноваги між особистістю та оточенням, закритість для нового досвіду, звуженість меж свого «Я», орієнтація на зовнішні цінності та орієнтири; відсутність гнучкості та спонтанності, звуження самопізнання, неприйняття відповідальності за власне життя [1]. Між тим і практичним психологам притаманний феномен професійного вигорання.

Досвід творчості. Включає він: 1) здатність до конструктивного та нестан-дартного мислення, діяльності та поведінки; 2) усвідомлення та поповнення свого досвіду; 3) генерація великої кількості ідей; гнучкість у їх породженні; 4) оригінальність як можливість знаходження нестандартних вирішень проблемних ситуацій; 5) подолання стереотипів у розв'язанні життєвих завдань; 6) володіння оригінальними алгоритмами вирішення життєвих завдань; 7) здатність бачити нове та цікаве у повсякденній ситуаціях та видах діяльності; 8) вміння відчувати інтерес до рутинних поточних завдань, творча побудова життєвого шляху. Повноцінне самоздійснення суб'єкта життєвого шляху передбачає використання своїх наявних можливостей, опанування потрібними, але відсутніми ресурсами та подолання обмежень.

Рефлексивний досвід. Рефлексія – раціональне та емоційне осмислення своєї особистості, минулого (життєвого досвіду), теперішнього (актуальних характер-ристик) та прогнозованого майбутнього (життєвих планів та перспектив) [14]. Рефлексія передбачає зацікавленість людини у розумінні своїх особливостей, здатність знаходити психологічні причини своїх вчинків, прагнення до самоспостереження з метою самопізнання, осмислення своїх потреб, мотивів, почуттів, ціннісних засад вчинків та життєвих виборів, смислу життя, життєвого самовизначення.

Рефлексивні здібності людини забезпечують побудову адекватних очікувань щодо майбутнього. Самоусвідомлення надає можливість правильно визначити найімовірніший варіант розвитку подій з урахуванням обставин, що склалися, та власних психічних, фізичних та матеріальних можливостей. Адекватний прогноз та оцінка своїх ресурсів дозволяє сформувати психологічну готовність до майбутніх подій, організувати діяльність з попередження ймовірних негативних ситуацій. Завдяки рефлексивному ставленню до власного життя, життєвий шлях перетворюється на об'єкт творчої діяльності людини, а людина – на суб'єкта життєвого шляху.

Досвід організації часу життя. До здатностей регуляції часу належать: здатність до планування; зосереджувати максимум зусиль у необхідний момент; можливість зберігати ціннісний та вольовий аспект пролонгованої лінії життя; здатність зберігати психічні резерви до кінця діяльності та обирати доцільний темп і ритм діяльності.

Ф. Зімбардо та Дж. Бойд [9] виділили шість найпоширеніших часових перспектив людини: 1) позитивне минуле: люди з цією часовою перспективою мають тепле, сентиментальне ставлення до минулого; 2) негативне минуле відображає загальне песимістичне, негативне, відразливе ставлення до пройденого етапу життя; 3) гедоністичне теперішнє пов'язане з безтурботним ставленням до життя, орієнтацією на пошук задоволень, насолоди в теперішньому, відсутність турботи про завтрашній день; 4) фаталістичне теперішнє і майбутнє відображає безпорадне, безнадійне ставлення до май-бутнього, відсутність планів та значних життєвих цілей; 5) творче, активне сучасне; 6) майбутнє відображає загальне прагнення до планування та реалізації обраних цілей; 7) трансцендентне майбутнє пов'язане з уявленнями про можливість продовження людського існування й після смерті, вірування в існування життя після смерті.

Досвід толерування до ситуації невизначеності. За умов невизначеності більшість людей відчувають страх, тривогу, відразу до невідомого та неперед-бачуваного, прагнуть уникнути не прогнозованих ситуацій, що викликають у них депресивні реакції та інші психологічні проблеми. Особи, котрі характеризуються високим рівнем невитривалості щодо нової незвичайної інформації, відчувають значне напруження у складних, не вирішуваних ситуаціях, схильні ідеалізувати своє минуле, сприймати його як прийнятний, сповнений позитивними враженнями період життя. Вони «психологічно молодші», зорієнтовані в майбутнє, володіють ще не реалізованим життєвим потенціалом та мають значущі життєві перспективи. Це свідчить про реалістичне, адекватне ставлення особистості до свого життя. Ці особи здатні витримувати напруження через складну, неприйнятну, надлишкову або недостатню інформацію, досить позитивно й оптимістично сприймають свої життєві перспективи, але не втрачають при цьому реалізму та не прагнуть «заховатися» від неминучих неприємностей. Навпаки, не толерантні до невизначеності особистості «психологічно старші», зорієнтовані на минуле.

Таким чином, духовно-особистісний досвід педагога є важливою складовою його професійної підготовки, що визначає її ефективність, стійкість результатів. Без позитивного особистісно-духовного досвіду педагог не може конструктивно розв'язувати свої професійні та особистісні завдання, а відтак і проблеми своїх вихованців та їх батьків.

1. Белановская О. В. Психология личности: учеб. пособие / О. В. Белановская. – Мн. : БГПУ им. М. Танка, 2001. – 226 с.
2. Бердяев Н.А. О человеке, его свободе и духовности: Избранные труды / Н.А. Бердяев; ред.-сост. Л.И. Новикова и И.Н. Сиземская: Акад. пед. и социальных наук: Московский психолого-социальный ин-т. – М.: Изд-во "Флинта", 1999. – 312 с.
3. Библер В. С. Мышление как творчество: введение в логику мысленного диалога / В. С. Библер. — М.: Политиздат, 1975. – 399 с.
4. Большакова А. М. Психологія особистісної реалізованості суб'єкта життєвого шляху: монографія / А. М. Большакова. – Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2011. – 312 с.
5. Бондаренко А. Ф. Социальная психология личности: психосемантический поход / А. Ф. Бондаренко. – К.: КГПИИЯ, 1991. – 189 с.
6. Братченко С. Л. Личностный рост и его критерии / С. Л. Братченко, М. Р. Миронова // Психологические проблемы самореализации личности. – СПб.: Изд-во СПб ун-та, 1997. – С. 38–46.
7. Водопьянова Н. Е. Психодиагностика стресса / Н. Е. Водопьянова. – СПб.: Питер, 2009. – 336 с.
8. Гуманістична психологія: гуманістичні підходи в західній психології 20 ст. / за ред. Р. Трача, Г. Балла / навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів. — К.: Університетське видавництво «Пульсар», 2001.—Т. 1. – 251с.
9. Зимбардо Ф., Бойд Дж. Парадокс времени. Новая психология времени, которая улучшит вашу жизнь / Ф. Зимбардо, Дж. Бойд. – СПб.: Речь, 2010. – 352 с.
10. Лактионов А. Н. Структурно-динамическая организация индивидуального опыта: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / А. Н. Лактионов. — Харьков, 2000.—451с.
11. Леонтьев Д. А. Тест жизнестойкости / Д. А. Леонтьев, Е. И. Рассказова. – М.: Смысл, 2006. – 63 с.
12. Мадди С. Р. Смыслообразование в процессе принятия решения / С.Р. Мадди // Психологический журнал. – 2005. Т. 26. – № 6. – С. 87–101.
13. Маркова А. К. Психология профессионализма / А. К. Маркова. – М., 1996. – 308 с.
14. Мартинюк І. О. Самовизначення і життєві вибори / І. О. Мартинюк, Н. І. Соболева // Психологія і педагогіка життєтворчості : навч.-метод. посіб. / Міністерство освіти України, Ін-т змісту і методів навчання, Ін-т педагогіки АПН України, Ін-т соціології НАН України. – К.: [Б.в.], 1996. – С. 173–183.
15. Маслоу А. Дальние пределы человеческой психики / А. Маслоу. – СПб.: Евразия, 1997. – 430 с.
16. Нартова-Бочавер С. К. «Coping Behavior» в системе понятий психологии личности / С. К. Нартова-Бочавер // Психологический журнал. – 1997. Т. 18. – № 5. – С. 20–30.
17. Психологія особистості: Словник-довідник / За редакцією П.П. Горностая, Т.М. Титаренко. – К.: Рута, 2001. – 320 с. – Бібліогр.: С.253–293.
18. Савчин М.В. Духовний потенціал людини: монографія / М. В. Савчин. – 2-ге вид., переробл. і допов. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2010. – 508 с.
19. Смысл жизни в русской философии. Конец XIX – начало XX века / под. ред. А.Ф. Замалеев. – Санкт-Петербург: "Наука", 1995. – 384 с.
20. Сохань Л. В. Жизненная программа личности: структура и динамика жизненных целей / Л. В. Сохань // Жизнь как творчество. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 113–141.

